

Melina Païsidou

Conclusions arising out of the personal inspections and written reports of the 11th Ephorate of Byzantine Antiquities on post- Byzantine monuments in Pella prefecture

Between 1994 and 1997 inspections, reports, and interventions (excavations and conservation of painted decoration) were carried out on a large number of post-1453 monuments and archaeological sites under the direction of the writer. The purpose of this activity is first of all to locate, catalogue, and number the existing archaeological sites and the churches and their decoration, and by extension draw conclusions about the practice of the arts connected with Christian worship. Selecting part of the available material, we present:

- i) a group of large icons (δεσποτικές εικόνες) from the intercolumniations of a seventeenth-century templon from Agra, which emphasise Edessa's iconographical and stylistic connections with the north-eastern Helladic 'school';
- ii) portable icons of the eighteenth century from Agra with elements of folk and secular painting;
- iii) signed portable icons of the nineteenth century from Agrosykia, Drosero, Kromni, and Garefi, with special reference to the information provided by their donors' inscriptions;
- iv) icons, wall paintings, and templa of the nineteenth century from Agrosykia, Arhangelos, Garefi, Drosero, Kromni, and Liparo, displaying the simultaneous presence of all the stylistic trends of the time, such as 'folk-Byzantine', 'international Rococo', and Neoclassicism; mention is made of the presence of local workshops, their wide range of activity, and their artistic communication and exchanges with other areas of northern and north-western Greece.

Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

Παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα της Αρχαιολογικής Συλλογής Έδεσσας και της περιοχής της

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ελάχιστα φλύαρες είναι οι γραπτές πηγές για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο στον Νομό Πέλλας, ο οποίος περιλαμβάνει στα σημερινά του όρια τμήματα των περιοχών της αρχαίας Βοττιαίας, της Αλμωπίας και της Εορδαίας¹.

Το παραπάνω κενό έρχεται να καλύψει η αρχαιολογική έρευνα, η οποία βρίσκεται, ιδιαίτερα για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, στα σπάργανα, με φωτεινή εξαίρεση την πόλη της Έδεσσας².

Οι επιφανειακές έρευνες, τα τυχαία ευρήματα - διάσπαρτα σε αγρούς και οχυρά υψώματα - ο αρκετά μεγάλος αριθμός οικοδομικών λειψάνων που εντοπίζονται τελευταία σε διάφορες θέσεις, οδηγούν λίγο ως πολύ, σε συνδυασμό με τα λιγοστά στοιχεία των κειμένων και των επιγραφών, σε μια προσπάθεια ανασύνθεσης της τοπογραφίας του Νομού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή της Έδεσσας που στεγάζεται στο Γενή Τζαμί, έχει περισυλλεγεί κατά το παρελθόν μια σειρά κιονοκράνων, τυχαία ευρήματα που διασώζουν ωστόσο τον τόπο προέλευσής τους ή τη θέση στην οποία αυτά επισημάνθηκαν μέσα στα όρια του Νομού. Τα περισσότερα προέρχονται από την Έδεσσα και την περιοχή της, καθώς και από τη σημερινή επαρχία Γιαννιτσών.

Η συστηματική μελέτη τόσο των ανωτέρω κιονοκράνων, τα οποία στο σύνολό τους παραμένουν αδημοσίευστα, όσο και μιας σειράς άλλων που βρίσκονται in situ (άλλοτε σε β' χρήση) σε μνημεία και αρχαιολογικές θέσεις, λιγότερο ή περισσότερο γνωστές στην έρευνα, ανασκαμμένες και μη, θα μας βοηθήσει να φωτίσουμε άγνωστες πτυχές της καλλιτεχνικής και οικοδομικής δραστηριότητας στην πόλη της Έδεσσας και την ευρύτερη περιοχή της, την ύπαρξη εργαστηρίων γλυπτικής, την εξάρτησή

τους ή μη από εκείνα των μεγάλων κέντρων της αυτοκρατορίας, τον βαθμό ένταξης της παραγωγής τους στην «κοινή» γλώσσα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής των πρωτοβυζαντινών χρόνων, την εκδήλωση τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Θα προσπαθήσουμε κατ' επέκταση να σκιαγραφήσουμε τον βαθμό ανάπτυξης της πόλης της Έδεσσας και των υπόλοιπων οικισμών του Νομού Πέλλας, σε συνδυασμό με τη διάδοση της νέας πίστης, συμπληρώνοντας ή επιβεβαιώνοντας τα τελευταία συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας, που θα δούμε ν' απεικονίζονται στον χάρτη με τις παλαιοχριστιανικές θέσεις του Νομού³.

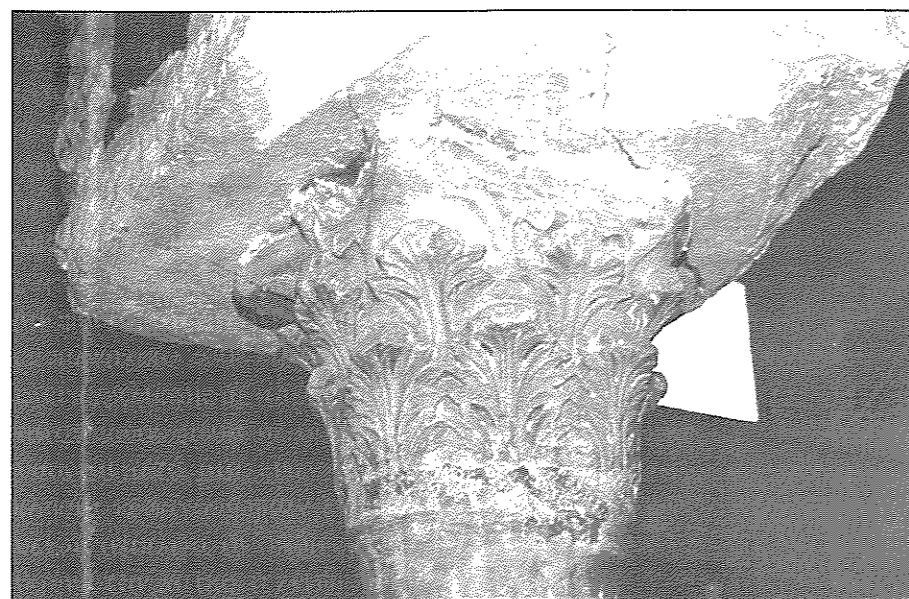
Το σύνολο των κιονοκράνων που θα διαπραγματευτούμε κατατάσσεται σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: 1) κορινθιακά, 2) θεοδοσιανά, 3) δίζωνα και 4) ιωνικά.

1. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Στον τύπο του κορινθιακού κιονοκράνου και παραλλαγών του ανήκουν τέσσερα κιονόκρανα της Συλλογής και δύο από τον ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Έδεσσας⁴ που τοποθετούνται χρονικά απ' το α' μισό του 4ου αι. ως το α' μισό του 5ου αι., εισάγοντάς μας, λόγω της πρωιμότητάς τους, στη γλυπτική των κιονοκράνων της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στα τρία πρώτα διατηρούνται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού κορινθιακού κιονοκράνου.

Σ' αυτό του βορειοανατολικού κίονα (εικ. 1), στον ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, απαντώνται οι δύο σειρές από οκτώ φύλλα της πλαστικά αποδοσμένης άκανθας με τη χρήση γλυφίδας. Η δεύτερη σειρά εκφύεται από τα μεσοδιαστήματα των φύλλων της πρώτης ζώνης. Τα γειτονικά φύλλα ενώνονται μεταξύ

Εικ. 1. Κορινθιακό κιονόκρανο βορειοανατολικού κίονα ναού Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα.

ρικές προς τη μέση κάθε πλευράς, αντωπές. Ανάμεσα τους περνά ο χαρακτηριστικός μίσχος που καταλήγει στο άμορφο πλέον εξόγκωμα του παλαιού άνθους του άβακα. Ο τελευταίος έχει κοίλες πλευρές και διατηρεί την κοίλη ταινία και το κυμάτιο του παραδοσιακού κορινθιακού κιονοκράνου. Ιδιαίτερες ομοιότητες παρουσιάζει το κιονόκρανο της Έδεσσας με ανάλογα των μέσων του 4ου αι. από την Όστια της Ιταλίας¹⁰, τα Σάλωνα¹¹ και τη Θεσσαλονίκη¹².

Σύγχρονο είναι κι ένα απότμημα από τα Καισα-

ριανά (αρ. κ. 137) με δύο σειρές από τα παραπάνω χαρακτηριστικά φύλλα της μαλακής άκανθας που δεν φαίνεται να ενώνονται μεταξύ τους¹³.

Σε παραλλαγές του κλασικού κορινθιακού κιονοκράνου ανήκουν τα τρία επόμενα κιονόκρανα.

Σ' εκείνο, μικρών διαστάσεων, που στέφει τον βορειοδυτικό κίονα του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, τη βάση του καλάθου από όρθια φύλλα καλάμου στέφει μία μόνο σειρά μεγάλων φύλλων πλατιάς, πεντάλοβης, μαλακής άκανθας με πλαστικά εργασιμένα νεύρα και γλωσσίδες που σχηματίζουν οφθαλμούς και ενώνονται με τις γειτονικές. Διατηρείται ο μίσχος με το ολόγλυφο, σχεδόν, άνθος στο κέντρο του καμπύλου άβακα. Τα παραπάνω στοιχεία και η μορφή της άκανθας που απαντάται σε κιονόκρανα από τα Σάλωνα¹⁴ μας οδηγούν στο α' μισό του 4ου αι.

Σ' ένα δεύτερο κιονόκρανο, από τον μεταβυζαντινό ναό της Θεοτόκου στο Νησί¹⁵ (αρ. κ. 255) οκτώ φύλλα τρίλοβης μαλακής άκανθας σε αραιή διάταξη, από τα οποία τα δύο γωνιακά υποβαστάζουν τις έλικες που διαμορφώνονται κάτω από τις γωνίες του άβακα, περικτρέχουν τον καλάθο που αποτελείται από λοξές ανακαμπτόμενες ραβδώσεις με κοίλα τα ενδιάμεσα

τους. Από τα μεσοδιαστήματα της άνω ζώνης βλαστάνουν δύο έλικες σε κάθε πλευρά, που συστρέφονται κάτω από τις γωνίες του άβακα, και δύο φυλλάκια προς το εσωτερικό της κάθε πλευράς, σε αντωπή διάταξη. Κάτω απ' αυτά διακρίνεται ο καλάθος του κιονοκράνου. Ανάμεσα στα φυλλάκια προβάλλει ο μίσχος με το άνθος στη μέση του καμπυλόπλευρου άβακα. Έντονες ομοιότητες του κιονοκράνου μας με μια σειρά ανάλογων από το Μουσείο Αλεξάνδρειας (α' μισό 4ου αι.)⁵, την Ιταλία (300 μ.Χ.)⁶, τα Σάλωνα (300 μ.Χ.)⁷ και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη (α' μισό 4ου αι.)⁸ και το Άγιον Όρος⁹, μας οδηγούν σε μια χρονολόγησή του στο α' μισό του 4ου αι.

Γύρω στα μέσα του 4ου αι. τοποθετείται ένα κιονόκρανο της Συλλογής, άγνωστης προέλευσης, αποκεκρούμενο σε αρκετά σημεία του, ιδιαίτερα στην α' ζώνη της άκανθας (αρ. κ. 279). Ο κεντρικός λοβός των φύλλων της λυγίζει προς τα έξω, ενώ οι κατώτεροι λοβοί επεκτείνονται αδιαμόρφωτοι, ώσπου να συναντήσουν τους αντίστοιχους των πλαϊνών φύλλων. Εδώ συναντούμε την τρίτη ζώνη με τους οκτώ φυλλοφόρους κάλυκες που εκφύονται από τα μεσοδιαστήματα των φύλλων της δεύτερης ζώνης. Από κάθε κάλυκα βλαστάνουν δύο μακριές και λεπτές έλικες. Οι ακραίες συστρέφονται κάτω από τις γωνίες του άβακα, ενώ οι εσωτε-

κενά, σε μια παραλλαγή του περγαμηνού τύπου¹⁶. Στο κέντρο του καμπυλόγραμμου άβακα με την κοίλη ταινία και το κυμάτιο, η προτομή παιδικής μορφής με κοντή κόμη και μικρά φτερά (;) στη ράχη (ερωτιδέας;) στη μία πλευρά γίνεται αδιαμόρφωτο εξόγκωμα στις άλλες τρεις. Από τη μορφή της άκανθας το κατά τ' άλλα πρωτότυπο αυτό κιονόκρανο μπορεί να τοποθετηθεί από τα μέσα του 4ου έως τον 5ο αι.¹⁷.

Ένα τελευταίο από το Σταυροδρόμι Γιαννιτών (αρ. κ. 91) διατηρεί μόνο τον καλάθο σε μορφή κόλουρου κώνου. Γύρω απ' αυτόν εκφύονται δύο σειρές από οκτώ φύλλα επτάλοβης, πεπλατυσμένης, μαλακής άκανθας στην πρώτη ζώνη και πεντάλοβης στη δεύτερη ζώνη, που ενώνονται στη βάση τους. Οι γλωσσίδες των λοβών τους ενώνονται μεταξύ τους δημιουργώντας κοιλίσκους και οφθαλμούς. Παρ' όλη τη μοναδική σύνθεση του κιονοκράνου μας η μορφή της άκανθας με τα αδιαμόρφωτα φύλλα, η απουσία τρυπάνου, η πλαστικότητα των νεύρων και των πτυχώσεων των φύλλων, το μέγεθός της που μοιάζει με αμπελόφυλλο¹⁸, μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 5ου αι.¹⁹.

II. ΘΕΟΔΟΣΙΑΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Ακολουθεί μια ομάδα κιονοκράνων που χρονολογούνται στον 5ο αι., τα οποία παρουσιάζουν περισσότερο κοινά χαρακτηριστικά απ' ό,τι διαφορές, και ανήκουν γενικότερα στον τύπο του λεγόμενου θεοδοσιανού κιονοκράνου, «την κατ' εξοχή χριστιανική έκφραση του σύνθετου κορινθιακού κιονοκράνου»²⁰.

Εμφανίζουν τη διπλή σειρά της προιονωτής άκανθας με τον μεσαίο λοβό λυγισμένο προς τα έξω, τον διακόσμημένο με λοξά φυλλάκια άβακα και το εξόγκωμα στη μέση, τη σπείρα στη βάση του κιονοκράνου. Διαφοροποιούνται, όμως, από το τυπικό θεοδοσιανό με την απουσία της σειράς των ανθεμίων ή του αστραγάλου ανάμεσα στις έλικες και τη μείωση του αριθμού της δεύτερης ζώνης της άκανθας από οκτώ σε τέσσερα φύλλα, που υποβαστάζουν τις έλικες του κιονοκράνου.

Δύο, το ένα από τον ναό των Αγίων Αναργύ-

ρων της Έδεσσας (αρ. κ. 35), το άλλο από τον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Κάτω Λιποχώρι και ένα απότμημα από τη Συλλογή της Έδεσσας (αρ. κ. 135) παρουσιάζουν τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά.

Το απότμημα που διασώζει κυρίως την έλικα του κιονοκράνου κοσμεύεται με πλατιά, λογχοειδή φύλλα στον καμπυλόπλευρο άβακα, τα οποία, όπως κι εκείνα της άκανθας, λαξεύονται με τη γλυφίδα. Το στοιχείο αυτό, καθώς και η έντονη ομοιότητα του αποτμήματος της Έδεσσας μ' ανάλογο κιονόκρανο της Συλλογής Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη μάς επιτρέπουν να το χρονολογήσουμε στο α' μισό του 5ου αι.²¹.

Το κιονόκρανο από το Κάτω Λιποχώρι, το οποίο διασώζεται αποκεκρούμενο σ' αρκετά σημεία, όπως και το επόμενο από τον ναό των Αγίων Αναργύρων, παρουσιάζει κάτω από τις έλικες, ανάμεσα στα τέσσερα φύλλα της άκανθας, μια καμπύλη επιφάνεια που εξέχει στο κάτω τμήμα της, παρακολουθώντας το περίγραμμα των γωνιακών φύλλων. Η προιονωτή άκανθα με τους τρεις λοβούς του κιονοκράνου από το Λιποχώρι παραπέμπει σ' ανάλογα παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη (Μονή Στουδίου) και τη Θεσσαλονίκη (βόρειο περσύνιο Αγίου Δημητρίου, Συλλογή Ροτόντας)²², όπου όμως η έντονη χρήση του τρυπάνου δημιουργεί ζωγραφικότερο αποτέλεσμα, και το τοποθετεί στα μέσα του 5ου αι.²³.

Το κιονόκρανο από τον ναό των Αγίων Αναργύρων (αρ. κ. 35) με τη διαίρεση των πλαϊνών λοβών σε δύο μέρη και το πλήθος των γλωσσίδων, ομοιάζει με μια σειρά κιονοκράνων από το Μουσείο Αλεξάνδρειας²⁴, την Κωνσταντινούπολη²⁵, τη Ν. Αγχίαλο²⁶ και τη Θεσσαλονίκη²⁷ και χρονολογείται μετά τα μέσα του 5ου αι.

Στην ίδια περίοδο, στο β' μισό του 5ου αι., τοποθετούνται τα εξαιρετικής τέχνης κιονόκρανα που στέφουν, σε β' χρήση, τους κίονες της Παλαιάς Μητρόπολης της Έδεσσας: δύο στη βόρεια κιονοστοιχία κι ένα στη νότια (συγκεκριμένα νοτιοδυτικό)²⁸. Ανήκουν γενικά στον ίδιο τύπο με τα προηγούμενα κιονόκρανα, παρουσιάζουν ωστόσο ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς τη μορφή και την ποιότητά τους²⁹.

Εικ. 2. Θεοδοσιανό κιονόκρανο βορειοδυτικού κίονα Παλαιάς Μητρόπολης Έδεσσας.

μεσα στα αξιολογότερα του είδους, στο β' μισό του 5ου αι.

Ανάλογης ποιότητας, απλούστερου όμως τύπου, είναι και το μικρότερου μεγέθους κιονόκρανο του νοτιοδυτικού κίονα στον ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Έδεσσας, που χρονολογείται επίσης στο β' μισό το 5ου αι. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αποτελούν τα φύλλα τρίλοβης άκανθας που περιβάλλουν τα κύρια φύλλα της πεντάλοβης, προιονωτής άκανθας με τον μεσαίο λοβό λυγισμένο

προς τα έξω, οι βαρύτερες και μικρότερου μεγέθους έλικες, η στεφάνη με τα τρίφυλλα ανθέμια άκανθας μεταξύ των ελίκων.

III. ΔΙΖΩΝΑ ΚΙΟΝΟ-ΚΡΑΝΑ

Έχουμε την τύχη να διασώζονται στην πόλη της Έδεσσας δύο από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα δίζωνων κιονοκράνων, τα οποία αποτελούν πραγματικά έργα τέχνης, εξαιτίας της λάξευσής τους, της θεματολογίας τους και της κατάστασης διατήρησής τους.

Το ένα κοσμή σήμερα, σε β' χρήση, τον νοτιοανατολικό κίονα της Παλαιάς Μητρόπολης της Έδεσσας (εικ.3). Ανήκει στον τύπο I κατά Kitzinger³⁵, σύμφωνα με τον οποίο την κάτω ζώνη του κιονοκράνου καταλαμβάνει η στεφάνη με οκτώ φύλλα πεντάλοβης προιονωτής άκανθας, τα οποία λυγίζουν τον μεσαίο λοβό προς τα έξω και ενώνονται στη βάση τους, που υπογραμμίζεται με τη σπείρα των εξάφυλλων ανεστραμμένων φύλλων μαλακής άκανθας. Την άνω ζώνη κοσμούν τέσσερις προτομές κριαριών που υποβαστάζουν τις τέσσερις γωνίες του άβακα με λυγισμένα τα μπροστινά τους πόδια. Τα μεσοδιαστήματα καλύπτουν ορθοί αετοί, μετωπικοί, με ανοιχτές φτερούγες, που κρατούν στο ράμφος τους κατακόρυφα ένα φίδι και στα νύχια τους ανάστροφα τη μικρή

Το κιονόκρανο του νοτιοδυτικού κίονα φέρει σπείρα με ανεστραμμένα φυλλάρια. Το περίγραμμα της καμπύλης προεξοχής ανάμεσα στα γωνιακά φύλλα της άκανθας διακοσμείται με φύλλο μαλακότερης άκανθας, που δημιουργεί οφθαλμούς, κολπίσκους και διακλαδώσεις. Τα εξογκώματα στη μέση του φυλλοφόρου άβακα αποτελούνται από πλέγμα γλωσσίδων προιονωτής άκανθας, ενώ μίσχος με φύλλο και άνθος διακοσμεί το σημείο επαφής των δύο ελίκων, κάτω από τη γωνία του άβακα. Στα κιονόκρανα της βόρειας τοξοστοιχίας νέα στοιχεία αποτελούν η έξεργη, κυκλική, στεφάνη που περιβάλλει τις πλευρές στο άνω τμήμα τους, ανάμεσα στις έλικες, η οποία σήμερα δε σώζεται σ' όλη της την έκταση³⁰, και η αντικατάσταση της πρώτης ζώνης με μικρότερα φύλλα ριπιδόσχημης, προιονωτής άκανθας «εν είδει» ανθεμίου (εικ. 2).

Οι παραπάνω λεπτομέρειες προσδίδουν στα κιονόκρανα αυτά τον χαρακτήρα του πρωτότυπου έργου. Αποτελούν πραγματικά κομψοτεχνήματα με τη λεπτοδουλεμένη, δαντελωτή επιφάνεια της άκανθας και το παιχνίδισμα φωτός και σκιάς στις εναλλαγές των επιπέδων. Ομοιότητες μ' ανάλογα κιονόκρανα από το Μουσείο Κωνσταντινούπολης³¹, την Κόρινθο³², τη Ν. Αγχίαλο³³ και τη Θεσσαλονίκη³⁴ τοποθετούν αυτά της Παλαιάς Μητρόπολης Έδεσσας ανά-

προτομή ενός κατσικιού.

Ο τύπος του θαυμάσιου αυτού κιονοκράνου αποτελεί «κοινό» τόπο στη γλυπτική, κυρίως του β' μισού του 5ου αι., σ' ολόκληρη τη χριστιανική επικράτεια³⁶. Η τεχνική λάξευσης των επιμέρους λεπτομερειών, των σημαντικών στοιχείων του κιονοκράνου με την έντονη χρήση του τρυπάνου και της σμίλης, η μορφή της εξαύλωμένης προιονωτής άκανθας που προβάλλει στο σκιερό βάθος, οι σχεδόν ολόγλυφες μορφές, αποδοσμένες με νατουραλιστική διάθεση, η ζωντάνια και η πλαστικότητα κατατάσσουν το κιονόκρανο αυτό από την Παλαιά Μητρόπολη στα άριστα του είδους του.

Οι ομοιότητες που παρατηρούνται στον τύπο της προιονωτής άκανθας και στην απόδοση των κριαριών με θεοδοσιανά κιονόκρανα απ' τους ναούς του Αγίου Δημητρίου³⁷, της Αχειροποιήτου³⁸, καθώς και μ' ένα επίκρανο από τον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης³⁹, πιστοποιούν τόσο την ποιότητα του έργου, όσο και την πιθανή προέλευσή τους από εργαστήρια γλυπτικής της πόλης κατά το β' μισό του 5ου αι.⁴⁰

Στον παραπάνω τύπο ανήκει κι ένα δεύτερο κιονόκρανο (αρ. κ. 256) που προέρχεται από τον παλαιοχριστιανικό ναό κάτω από τη σημερινή μεταβυζαντινή εκκλησία της Παναγίας στο Νησί⁴¹. Η κακή διατήρηση της άνω ζώνης δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις μορφές που απεικονίζει⁴². Προτομές ζώων (;) κοσμούσαν τις γωνίες, ενώ κέρατα αρθονίας με μια εξαιρετική ποικιλία παραπληρωματικών, διακοσμητικών μοτίβων κάλυπταν τα ενδιάμεσα κενά. Η άκανθα εδώ, από την οποία διατηρούνται ακέραια σήμερα μόνο τα πέντε φύλλα της, διαφέρει στη διαίρεση των δύο κατώτερων λοβών με το πλήθος των γλωσσίδων, και στη μεγαλύτερη προσκόλλησή της στο αδρό βάθος του κιονοκράνου. Η πλαστικότητα είναι λιγότερο έντονη, όπως και

Εικ. 3. Δίζωνο κιονόκρανο νοτιοανατολικού κίονα Παλαιάς Μητρόπολης Έδεσσας.

η δήλωση των λεπτομερειών στα περιγράμματα και τις νευρώσεις. Ομοιότητες ως προς τη μορφή της άκανθας με κιονόκρανα από το Μουσείο Κωνσταντινούπολης⁴³, την Κόρινθο⁴⁴, το τρίβηλο της βασιλικής Α' στη Ν. Αγχίαλο⁴⁵ και τη Θεσσαλονίκη (Άγιος Δημήτριος⁴⁶, Συλλογή Ροτόντας⁴⁷) μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση μέσα στο β' μισό του 5ου αι.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και το απόστημα της κάτω ζώνης δίζωνου κιονοκράνου (αρ. κ. 263)⁴⁸ που ανευρέθηκε στην αυλή της οικίας Πίγκα, επί της οδού Πέλλης, στην Έδεσσα, και προέρχεται από τη θέση «Σερμέσι»⁴⁹ της κοινότητας Φλαμουριάς⁵⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κιονόκρανο από τη θέση «Μπουργά» κοντά στην Καρυώτισσα Γιαννιτών (αρ. κ. 249). Παρ' όλη την ελλιπή διατήρησή του στο άνω τμήμα και στις γωνίες, μπορούμε ν' αποκαταστήσουμε τη μορφή του, η οποία είναι πρωτότυπη (εικ. 4). Αποτελεί παραλλαγή του δίζωνου κιονοκράνου με ζώα και γι' αυτό κατατάσσεται στην παρούσα ομάδα, στην ουσία όμως πρόκειται για τρίζωνο. Τη σπείρα του καλάθου κοσμούν πιθανότατα λοξά φυλλάρια, των οποίων ελάχιστα ίχνη διακρίνονται. Αμέσως πάνω απ' αυτά υπάρχει η πρώτη ζώνη με δεκαέξι φύλλα πεντάλοβης άκανθας που ενώνονται στη βάση τους. Την άνω ζώνη αποτελούν δύο αετοί με ανοικτά

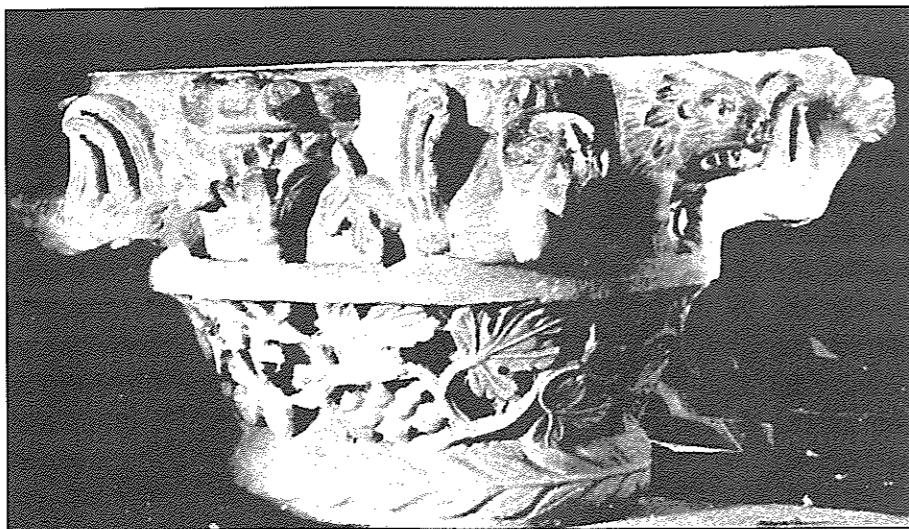

Εικ. 4. Δίζωνο κιονόκρανο από τη θέση «Μπουργά» κοντά στην Καρυώτισσα Γιαννιτσών (αρ. κατ. 249).

φτερά που θα υποβάσταζαν, μετωπικοί κι εραλδικοί, τις γωνίες του άβακα, οι οποίοι πατούν επάνω στην πρώτη ζώνη με την άκανθα.

Ανάμεσα, στο κενό σχήματος ανεστραμμένου ισοσκελούς τριγώνου που δημιουργούν οι φτερούγες, λαξεύεται μίσχος με σχηματοποιημένα, τριγωνικά φυλλάρια σ' ανάμνηση του παλαιού άνθους. Ακριβώς κάτω από τις φτερούγες μια ζώνη με ανθεματώτα φυλλάρια, πέντε σε κάθε πλευρά, τα οποία λαξεύονται σε ικανό μέγεθος, διαχωρίζουν τις δύο ζώνες, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα από μόνα τους μια τρίτη διακοσμητική στεφάνη.

Το κιονόκρανο αυτό εντάσσεται με τη μοναδικότητά του στην ποικιλία μορφής και τεχνικών λάξευσης που παρουσιάζουν τα κιονόκρανα με ζώα από τα μέσα του 5ου έως και τα μέσα του 6ου αι. Πλησιάζει ως προς τη δομή του μια σειρά κιονοκράνων των μέσων του 5ου αι. από τη Θεσσαλονίκη (Αχειροποίητος⁵¹, Συλλογή Ροτόντας⁵², Άγιοι Απόστολοι⁵³), τα οποία απαντώνται στην Κωνσταντινού-

Εικ. 5. Δίζωνο κιονόκρανο από τη μονή Αγίας Τριάδας Λόγγου Έδεσσας.

πολη και την Κιλικία⁵⁴. Αυτά χαρακτηρίζονται από τις κ.κ. Τσιούμη και Μπακιρτζή ως παραλλαγή του θεοδοσιανού κιονοκράνου, καθώς τη θέση των ελίκων καταλαμβάνουν εδώ περιστέρια. Τη δεύτερη ζώνη άκανθας αντικαθιστά μια στεφάνη μικρών ανθεμίων που αφήνει γυμνό τον πυρήνα του κιονοκράνου, ενώ διατηρείται η σπείρα με τα φυλλάρια⁵⁵. Ως προς τα παραπάνω το κιονόκρανο από την Έδεσσα διαφέρει στον μη σαφή διαχωρισμό των δύο ζωνών με την επέκταση του πουλιού στην

κάτω ζώνη, στη μορφή του αετού με τα ανοιχτά φτερά, στην απουσία της δεύτερης στεφάνης με τα ανθέμια κάτω από τον άβακα, στην παρουσία του μίσχου, καθώς και στον τρόπο που προσκολλούνται τα μοτίβα στη γυμνή, λειασμένη επιφάνεια του κιονοκράνου. Παρόμοιους αετούς στις γωνίες απαντούμε σε δίζωνα κιονόκρανα του 6ου αι. από τη Θεσσαλονίκη. Σ' εκείνο της Συλλογής Ροτόντας, των μέσων του 6ου αι.⁵⁶, οι αετοί με τις ανοικτές φτερούγες και το κέρασ αφθονίας στα ενδιάμεσα κενά δεν πατούν στην πρώτη ζώνη, πράγμα το οποίο συμ-

βαίνει σε κιονόκρανο των αρχών του 6ου αι. απ' τον Άγιο Δημήτριο⁵⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να τοποθετήσουμε την κατασκευή του κιονοκράνου αρ. 249 στον 5ο-6ο αι., λόγω των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει, τον συνδυασμό πλαστικότητας και σχηματοποίησης με τη φειδωλή χρήση τρυπάνου και την ασάφεια στη διαίρεση των ζωνών. Η ύπαρξη ενός παρόμοιου επικράνου από τον Άγιο Αθανάσιο Λόγγου⁵⁸ μάς οδηγεί στη δελεαστική σκέψη ο τύπος αυτός του κιονοκράνου ν' αποτελεί τοπικό δημιούργημα⁵⁹.

Θα κλείσουμε την ομάδα των δίζωνων κιονοκράνων με το δεύτερο αντιπροσωπευτικό της παλαιοχριστιανικής, γενικότερα, γλυπτικής που προαναφέραμε. Προέρχεται από τη Μονή Αγίας Τριάδας του Λόγγου⁶⁰ (εικ. 5). Ανήκει στον τύπο II κατά Kitzinger⁶¹, ο οποίος επιχωριάζει στην περιοχή της Αδριατικής και λιγότερο στην Κωνσταντινούπολη. Χαρακτηρίζεται από το σαφή διαχωρισμό των δύο ζωνών. Την κατώτερη αποτελεί κάλαθος με κλάδους, φύλλα και καρπούς κληματίδας, ενώ την ανώτερη προτομές γρυπών στις γωνίες. Τα ενδιάμεσα κενά συμπληρώνονται εναλλάξ με κέρατα αφθονίας και προτομές λιονταριών. Την αρκετά πλατιά σπείρα στη βάση του κιονοκράνου περιτρέχει κλάδος με δαφνόφυλλα.

Το κιονόκρανο από τον Λόγγο, δείγμα εξαιρετικής γλυπτικής με τη νατουραλιστική απόδοση των σχεδόν ολόγλυφων μορφών, τη δήλωση των λεπτομερειών, τη ζωγραφική εντύπωση με το παιχνίδισμα φωτός και σκιάς ανήκει σε μια μεγάλη ομάδα ανάλογων κιονοκράνων, έργα αυτοκρατορικών εργαστηρίων του 6ου αι. από τη Ραβέννα⁶², το Parenzo της Ιταλίας⁶³ και τον Άγιο Πολύεγκτο Κωνσταντινούπολης⁶⁴. Η έντονη ομοιότητα που παρουσιάζει τόσο ως προς την τεχνική λάξευσης, όσο και ως προς τα

Εικ. 6. Ιωνικό κιονόκρανο από το οικόπεδο Μακρίδη στον Λόγγο Έδεσσας.

μοτίβα που το συνθέτουν, με δύο κιονόκρανα από τα Σάλωνα⁶⁵, μας οδηγούν σε μια χρονολόγησή του γύρω στα μέσα του 6ου αι.⁶⁶

IV. ΙΩΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Τα ιωνικά κιονόκρανα που θα διαπραγματευτούμε και που προέρχονται κυρίως από την Έδεσσα και την περιοχή της είναι είκοσι τρία στο σύνολο, τέσσερα από τα οποία δεν φέρουν επίθημα και αποτελούν τα πρωϊμότερα της σειράς.

Το πρώτο, άγνωστης προέλευσης, (αρ. κ. 280) χρονολογείται γενικά στον 4ο αι. Παρουσιάζει την κλασικίζουσα μορφή με τρία ωά που περιβάλλονται από κέλυφος στον εχίνο, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται λογχοειδή φύλλα. Τα γωνιακά ωά καλύπτονται στο άνω τμήμα τους από τρίφυλλα ανθέμια, τα οποία βλαστάνουν από κέρασ ως προέκταση της δεύτερης στροφής της έλικας. Άλλα στοιχεία πρωϊμότητας αποτελούν η έναρξη των ελίκων κάτω από τον άβακα, ο οποίος είναι σαφώς διαμορφωμένος με κυμάτιο, και η μεσολάβηση της αύλακας μεταξύ αυτού και του εχίνου. Ο εχίνος φτάνει μέχρι τη μέση του ύψους της έλικας. Τα προσκεφάλαια διακοσμούνται με φύλλα καλάμου που περισφίγγει μονός ζωστήρας⁶⁷.

Το επόμενο κιονόκρανο από τον Άγιο Λουκά Λόγγου⁶⁸ (αρ. κ. Α 1093) είναι νεότερο και

μπορεί να φτάσει ως τις αρχές του 5ου αι. εμφανίζοντας ομοιότητες με μια ομάδα κιονοκράνων της Συλλογής Ροτόντας που χρονολογούνται στον 4ο με αρχές 5ου αι.⁶⁹

Εδώ ο διαχωρισμός εχίνου-άβακα δεν είναι ξεκάθαρος. Το κεντρικό ωό του εχίνου είναι μεγαλύτερο, τα γωνιακά παράφυλλα που βλαστάνουν από το κέρασ και καλύπτουν τα γωνιακά ωά λαμβάνουν τη μορφή ελικοειδών βλαστών. Παρόμοιο είναι και ένα κιονόκρανο από την ανατολική στοά του Λόγγου με αρ. κ. Α 654.

Τα δύο τελευταία κιονόκρανα της ομάδας αποτελούν περισσότερο ή λιγότερο σχηματοποιημένα παραδείγματα, ως προς τη διακόσμηση, του εχίνου του προηγούμενου κιονοκράνου από τον Άγιο Λουκά. Ο τρόπος με τον οποίο λαξεύονται μοιάζει ανολοκλήρωτος⁷⁰.

Μεγαλύτερη πλαστικότητα και επιμέλεια στη λάξευση εμφανίζει το κιονόκρανο με αρ. κ. 248 από τη Μαργαρίτα⁷¹, κοινότητα Σωτήρας, κυρίως στα τμήματα των ελίκων. Το κεντρικό μεγαλύτερο ωό του εχίνου με τα λογχοειδή φυλλάρια εκατέρωθεν, τα ατροφικά, γωνιακά ωά και οι ελικοειδείς βλαστοί, που καταλήγουν σε σφαιρικούς καρπούς στις γωνίες, δηλώνονται με αμελείς αυλακώσεις. Ανύπαρκτη σχεδόν είναι η αύλακα μεταξύ εχίνου και άβακα. Η έλικα ξεκινά από τμήμα του εχίνου και όχι αμέσως κάτω από τον άβακα⁷². Στα προσκεφάλαια ζωστήρας με μονή ή διπλή σειρά κομβίων περισφίγγει λογχοειδή φύλλα⁷³.

Αμελέστερη και περισσότερο σχηματοποιημένη εμφανίζεται η εγχάρακτη σχεδόν διακόσμηση του εχίνου στο κιονόκρανο από το οικόπεδο Μακρίδη στον Λόγγο (εικ. 6). Η μία μάλιστα στενή πλευρά είναι αδιακόσμητη, όπου οι στροφές των ελίκων δηλώνονται με ελαφριά χάραξη. Το κιονόκρανο αυτό είναι βαρύ ως προς τη δομή του και αδρά δουλεμένο. Εχίνος και άβακας συγχωνεύονται. Οι έλικες αποτελούν συνέχεια του άβακα⁷⁴, ο οποίος παρουσιάζει στις γωνίες του προεξοχές⁷⁵ που λειτουργούν ως «κέρασ» επάνω στη δεύτερη στροφή της έλικας, απ' όπου βλαστάνουν οι ελικοειδείς εγχάρακτοι βλαστοί. Στα προσκεφάλαια εγχάρακτα φύλλα κα-

Εικ. 7. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από το Νησί Έδεσσας (αρ. κατ. 258).

λάμου περισφίγγονται από μονό ζωστήρα. Ιδιαίτερη ομοιότητα παρουσιάζει το κιονόκρανο του Λόγγου μ' ένα από τη Βασιλική Α' Πέτρας Μυτιλήνης⁷⁶.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι τα δύο παραπάνω κιονόκρανα με την ατελή, επίπεδη κι ανολοκλήρωτη σε ορισμένα σημεία λάξευση αποτελούν ημιτελή έργα, πράγμα το οποίο θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, διότι θα βεβαίωνε την ύπαρξη εργαστηρίου γλυπτικής στην περιοχή. Ωστόσο, στο σύνολό τους εμφανίζονται ολοκληρωμένα, με λειασμένες επιφάνειες και λιτότερη, ανομοιογενή διακόσμηση των επιφανειών. Με τη βαριά δομή τους, τη σχηματοποίηση του κλασικού μοτίβου των ωών με τα γωνιακά παράφυλλα εντάσσονται σε μια σειρά σύγχρονών τους κιονοκράνων που προχωρούν μέσα στον 5ο αι. με αντικλασικές τάσεις (βλ. παρακάτω, κιονόκρανα από Θεσσαλονίκη, Θάσο, Μυτιλήνη, Όστια).

Θα περάσουμε τώρα στην πολυπληθέστερη σειρά των κιονοκράνων με συμφυές, διακοσμημένο επίθημα, τον κατεξοχήν τύπο του ιωνικού κιονοκράνου κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, μ' ένα παράδειγμα από το Νησί⁷⁷ (αρ. κ. 258), αντιπροσωπευτικό μιας ομάδας κιονοκράνων που φέρουν το κλασικό μοτίβο των ωών στον εχίνο (εικ. 7). Ξεχωρίζει για τη διακόσμηση του επιθήματός του, το οποίο πλέον έχει αυξηθεί σε ύψος. Στο κέντρο του στεφάνι, που δηλώνεται με οριζόντιες, παράλληλες χάραξεις, σε μίμηση σχοινίου, περικλείει το Χρίσμα⁷⁸. Στη βάση του δύο ελικοειδείς βλαστοί

που καταλήγουν σε κισσόφυλλα⁷⁹. Ο εχίνος που αρχαΐζει διατηρώντας το κλασικό μοτίβο με τα τρία ωά και τα λογχοειδή φύλλα και δε διαχωρίζεται έντονα από το βαρύ επίθημα, το μέγεθός του, η πλαστικότητα, καθώς και η συνολική δομή του κιονοκράνου⁸⁰, το τοποθετούν μετά τα μέσα του 5ου αι.

Στην ίδια περίοδο ανήκει κι ένα κιονόκρανο όμοιας δομής, που εντοπίστηκε σε σύγχρονη οικία στον Πρόδρομο Αλμωπίας⁸⁰, με το κεντρικό ωό μεγαλύτερο, και εγχάρακτο σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες στο επίθημα.

Λίγο αργότερα, προς τα τέλη του 5ου αι. μπορεί να χρονολογηθεί ένα απότμημα κιονοκράνου (αρ. κ. 156) από το Βαρόσι της Έδεσσας, όπου οι έλικες εμφανίζονται περισσότερο σχηματοποιημένες. Στον εχίνο διασώζεται τμήμα του ωού, ενώ στο επίθημα μετάλλιο από διπλή ταινία⁸², όπου εγγράφεται ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες, δι-σχιδείς κεραίες.

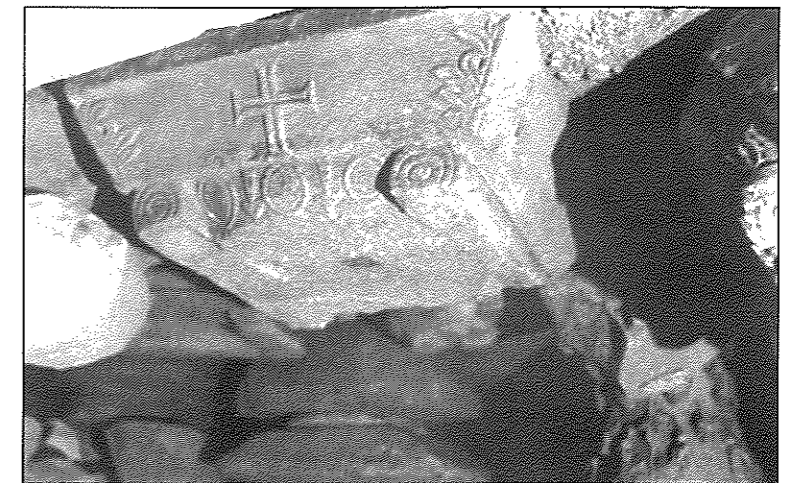
Γύρω στα τέλη 5ου με αρχές 6ου αι. τοποθετείται μια σειρά πέντε κιονοκράνων διαφορετικής προέλευσης, που φέρουν ακριβώς την ίδια διακόσμηση. Στον εχίνο εμφανίζονται τα τρία ωά με τα λογχοειδή φύλλα, όμως εντελώς σχηματοποιημένα. Το κάθε ωό είναι πλήρες, ίσου μεγέθους και φέρει κέλυφος που το περιβάλλει στο σύνολό του. Τα λογχοειδή φύλλα μοιάζουν με πραγματικά βέλη που απολήγουν σε καρδιόσχημα φυλλάρια.

Το πρώτο κιονόκρανο (αρ. κ. 257) προέρχεται από τον ναό της Θεοτόκου στο Νησί και φέρει σ' όλες τις πλευρές του επιθήματος σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, απλό στις μακριές πλευρές, με εσωτερική υπογράμμιση στη στενή πλευρά και ημίφυλλα μαλακής άκανθας στις γωνίες του (εικ. 8).

Ανάλογο είναι κι ένα κιονόκρανο αμφικιονίου, άγνωστης προέλευσης, που χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση ως λεκανίδα (αρ. κ. 96).

Ένα τρίτο, εντελώς όμοιο κιονόκρανο με εκείνο από το Νησί, προέρχεται από τον ναό του Αγίου Νικολάου στον Λόγγο Έδεσσας⁸³.

Ένα τέταρτο με διαγώνιες αυλακώσεις στη θέση της άκανθας του επιθήματος, από τη μονή

Εικ. 8. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από το Νησί Έδεσσας (αρ. κατ. 257).

της Αγίας Τριάδας στον Λόγγο, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον λόγω της επιγραφής που φέρει στη στενή πλευρά του επιθήματος: ΕΠΙΣΚΟΠΕΥ/ΟΝΤΟC/ΤΟΥ ΑΓΙ/ΩΤΑ/ΤΟΥ.

Η χρονολόγηση της επιγραφής αυτής από τον Dennis Feissel στον 5ο-6ο αι.⁸⁴ συμφωνεί μ' εκείνη που προτείναμε για τα κιονόκρανα της ομάδας. Η έλλειψη ασφαλών στοιχείων για την ίδρυση της επισκοπής Έδεσσας πριν τον 7ο αι.⁸⁵ καθιστά πολύτιμο το κιονόκρανο της Αγίας Τριάδας, σύμφωνα με το οποίο μαρτυρείται σαφώς πλέον παρουσία επισκόπου στην περιοχή τουλάχιστον απ' το β' μισό το 5ου αι. Πιθανότατα σ' ένα άλλο κιονόκρανο, το οποίο δυστυχώς δεν μας σώθηκε, ν' αναγραφόταν και το όνομα αυτού.

Τα ημίφυλλα της άκανθας, ο σταυρός στο επίθημα και τα λογχοειδή φύλλα, σε διαφορετική ωστόσο τεχνική, εμφανίζονται σε κιονόκρανα β' μισού 5ου με αρχές 6ου αι. από τη Βασιλική Α' της Ν. Αγχιάλου⁸⁶, τη Βασιλική Α' Αμφιπόλεως⁸⁷, τη Συλλογή Ροτόντας Θεσσαλονίκης⁸⁸.

Η επιφάνεια των κιονοκράνων της Έδεσσας δεν έχει λειανθεί, εμφανίζοντας τα σημάδια του λιθοξοϊκού εργαλείου. Η έντονη σχηματοποίηση των ελίκων τους μας παραπέμπει στον 6ο αι., ενώ η πρωτότυπη απόδοση του εχίνου και η διαφορετική προέλευση της ομάδας αυτής των κιονοκράνων μάς οδηγούν στη δελεαστική σκέψη της αναζήτησης ενός τοπικού, επαρχιακού εργαστηρίου μ' ανάλογα προϊόντα.

Εικ. 9. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από τον αγρό Αικ. Βαλάσα, στη θέση «Κρυόβρυση», δυτικά της Έδεσσας (αρ. κατ. 140).

Το τελευταίο κιονόκρανο από την Έδεσσα (αρ. κ. 28) φέρει μόνο στην κύρια στενή πλευρά το ίδιο μοτίβο στον εχίνο μ' ένα ωό και δύο λογχοειδή φύλλα εκατέρωθεν, παρουσιάζει όμως μεγαλύτερη σχηματοποίηση και αμέλεια στη σχεδίαση. Οι στροφές των ελίκων είναι εδώ περισσότερες⁸⁹. Στη δεύτερη πλευρά λαξεύονται μόνο οι έλικες. Το επίθημα στη μία στενή πλευρά φέρει μέταλλο με σταυρό, απ' του οποίου τις πλάγιες κεραιές εκφύονται χιαστί βλαστοί με κισσόφυλλα. Οι υπόλοιπες πλευρές μένουν αδιακόσμητες και ανεπεξέργαστες.

Την ίδια περίπου εποχή, μέσα στον 6ο αι., μπορεί να τοποθετηθεί κι ένα κιονόκρανο από τον αγρό της Αικ. Βαλάσα, στη θέση «Κρυόβρυση», δυτικά της Έδεσσας [αρ. κ. 140 (εικ. 9)]. Διατηρεί στον εχίνο την κλασικίζουσα, αρχαϊκή μορφή με τα τρία ωά και τα λογχοειδή φύλλα των παραπάνω κιονοκράνων, λαξευμένα ωστόσο με επιμέλεια, ώστε να επιτυγχάνεται η αντίθεση φωτός και σκιάς μέσα από την εναλλαγή των επιφανειών⁹⁰. Η ιδιαιτερότητά του, που το εντάσσει στον 6ο αι. είναι η αδιακόσμητη, δεύτερη στενή πλευρά, από την οποία απουσιάζουν ακόμη και οι στροφές των ελίκων. Το επίθημα στην κύρια όψη του φέρει ένα λιγότερο συνηθισμένο σε κιονόκρανο θέμα, δύο πουλιά αντωπά εκατέρωθεν σταυρού με πεπλατυσμένες κεραιές, κατέχοχην χριστιανικό συμβολικό θέμα που παραπέμπει στη μέλλουσα ζωή και

τον θρίαμβο της νέας πίστης⁹¹. Ανάλογος σταυρός, λιγότερο επιμελημένος, απεικονίζεται στη δεύτερη στενή πλευρά του.

Στον 6ο αι. ανήκουν επίσης τρία κιονόκρανα που διατηρούν μόνο τα τρία ωά στον εχίνο με το κεντρικό πλήρες με κέλυφος μεταξύ δύο ημίτομων. Οι έλικες αποδίδονται σχηματοποιημένες και πεπλατυσμένες.

Το πρώτο, άγνωστης προέλευσης (αρ. κ. 141), ομοιάζει μ' ένα δεύτερο που βρέθηκε στην περιοχή του Λόγγου Εδέσσης, έξω από τον χώρο της Βασιλικής Α' ⁹². Πιθανότητα και τα δύο να προέρχονται από ίδιο οικοδόμημα στο Λόγγο, αν όχι από την ίδια βασιλική. Κοινό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους

αποτελεί το αδιακόσμητο επίμηκες ορθογώνιο επίθημα, ίσου μεγέθους με το ιωνικό τμήμα του κιονοκράνου. Τα προσκεφάλαιά του διακοσμούν σχηματοποιημένα λογχοειδή φύλλα με τριπλό ζωστήρα.

Το τρίτο κιονόκρανο, πάλι από την περιοχή του Λόγγου, και πιο συγκεκριμένα από την εντοπισμένη παλαιοχριστιανική βασιλική κοντά στη μονή της Αγίας Τριάδας⁹³, ξεχωρίζει για το ογκώδες, βαρύ επίθημα που δεσπόζει με την αυστηρή σχηματοποιημένη διακόσμησή του σ' επίπεδη τεχνική. Ένας μεγάλος ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραιές λαξεύεται στο κέντρο του, ενώ στις γωνίες δύο φοινικόδεντρα, σύμβολα της αθανασίας, υπογραμμίζουν την παρουσία του⁹⁴.

Μια ομάδα κιονοκράνων που παρακολουθεί από πιο κοντά τις τάσεις της εποχής της, κοινές στα μεγάλα κέντρα της χριστιανικής επικράτειας αποτελούν πέντε από τον Λόγγο Έδεσσας, τα τέσσερα από τη Βασιλική Α' ⁹⁵ και ένα από τον ναό του Αγίου Νικολάου⁹⁶. Παρουσιάζουν την κοινή διακόσμηση εχίνου και προσκεφαλαίων με τρίφυλλα ή ημιανθέμια, άλλοτε μ' ένα ωό και τρίφυλλα, χαρακτηριστική από το β' μισό του 5ου ως τον 6ο αι. Τα δύο κιονόκρανα από τη βόρεια κιονοστοιχία της Βασιλικής Α' φέρουν στον εχίνο δύο αντίωπα τρίφυλλα σε μορφή ανοικτού ριπιδίου⁹⁷, ενώ ανάλογης διάταξης τετράφυλλα ανθέμια διακο-

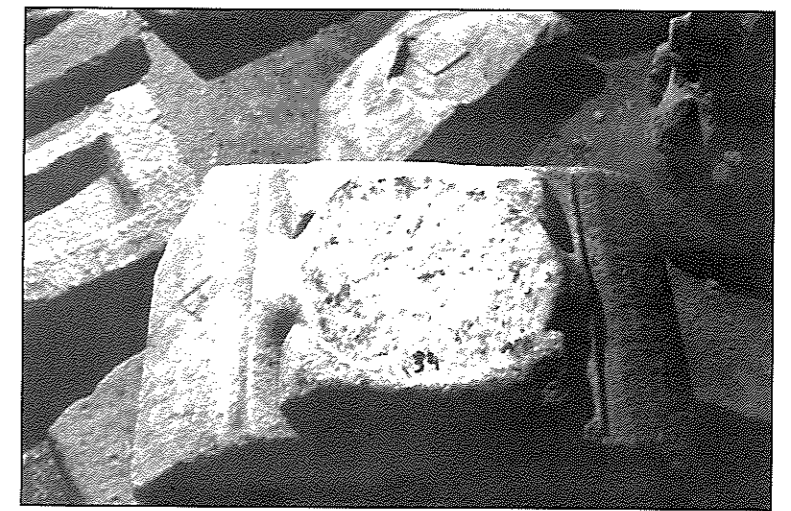
σμούν τα προσκεφάλαια. Το επίθημα φέρει μόνο στην πλευρά προς το κεντρικό κλίτος διακόσμηση περιγραμμού τύπου, η οποία ανάγεται σε μικρασιατικά πρότυπα⁹⁸. Διαδοχικές, επιμήκεις, ημικυκλικές ραβδώσεις με ευθύγραμμη ράβδωση στο εσωτερικό τους εναλλάσσονται με μακρύμισχα κατακόρυφα στελέχη με λογχοειδείς απολήξεις. Μικρές διακεκομμένες καμπύλες αυλακώσεις υπογραμμίζουν το μοτίβο. Ανάλογη διακόσμηση απαντάται σε κιονόκρανα από τους Στόβους, τη Θεσσαλονίκη, τη Ν. Αγχίαλο, αλλά και την Κωνσταντινούπολη⁹⁹.

Το τρίτο κιονόκρανο της νότιας κιονοστοιχίας φέρει στην κύρια στενή πλευρά του ένα ωό με κέλυφος¹⁰⁰, ενώ στην άλλη δύο τρίφυλλα αντωπά¹⁰¹. Την κύρια στενή πλευρά του επιθήματος διακοσμεί ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραιές. Τα προσκεφάλαια φέρουν όμοια διακόσμηση μ' εκείνα της βόρειας κιονοστοιχίας. Το τέταρτο από τη νότια κιονοστοιχία φέρει στα προσκεφάλαια τα παραδοσιακά λογχοειδή φύλλα με ζωστήρα.

Ανισοσκελής σταυρός λαξεύεται στη στενή πλευρά του επιθήματος του τελευταίου κιονοκράνου από τον Άγιο Νικόλαο Λόγγου, ενώ τον εχίνο του διακοσμεί ένα ωό με κέλυφος που περιβάλλεται από αντωπά τρίφυλλα¹⁰².

Τα μοτίβα των κιονοκράνων της παραπάνω ομάδας, η λιτή διακόσμηση του ογκώδους επιθήματός τους, μόνο στην κύρια πλευρά του, η σχηματοποίηση της ελαφρά πεπλατυσμένης έλικας, οδηγούν σε μια χρονολόγησή τους όχι αργότερα από το α' μισό του 6ου αι.

Σε αντίθεση με την αυστηρή διακόσμηση του επιθήματος των παραπάνω κιονοκράνων από το Λόγγο της Έδεσσας έρχεται εκείνη ενός από τον ναό του Αγίου Αθανασίου στη Λειβαδίτσα Γιαννιτσών¹⁰³. Ο πλούσιος, πολύπλοκος, ανθεμωτός διάκοσμος με τη βαθιά λάξευσή του και το παιχνίδισμα φωτός και σκιάς, που περιβάλλει τον ανισοσκελή σταυρό στο κέντρο της κύριας πλευράς του και καταλαμβάνει ολόκληρη την επιφάνεια του επιθήματος, το κατατάσσει ανάμεσα στα αξιολογότερα του είδους μιας ομάδας κιονοκράνων, τέλους 5ου - α' μισού 6ου

Εικ. 10. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από τον ναό Αρχαγγέλων της Έδεσσας (αρ. κατ. 34).

αι., που συνδέονται με εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης¹⁰⁴.

Θα ολοκληρώσουμε την εξέταση της ομάδας των ιωνικών κιονοκράνων με δύο κιονόκρανα που δεν φέρουν διακόσμηση στον εχίνο και επεξεργασία στις έλικες. Το νέο αυτό στοιχείο του αδιακόσμητου εχίνου το συναντήσαμε στη μια στενή πλευρά του κιονοκράνου με τα πουλιά στο επίθημα (αρ. κ. 140), που χρονολογείται στον 6ο αι. Αποτελούν προστάδια του τύπου των αδιακόσμητων κιονοκράνων, ο οποίος απηχεί την καθαρά δομική αντίληψη και χρονολογείται γενικά στα τέλη του 6ου αι.¹⁰⁵

Το πρώτο κιονόκρανο (αρ. κ. 138) από το Εκκλησιοχώρι¹⁰⁶ της Έδεσσας διακοσμείται στα προσκεφάλαια με λογχοειδή φύλλα κάλαμου που περισφίγγονται από πλατιά ταινία με διαγώνιες αυλακώσεις. Η μια στενή πλευρά του επιθήματος φέρει σταυρό με πεπλατυσμένες κεραιές¹⁰⁷.

Το δεύτερο (αρ. κ. 34) από τον ναό των Αρχαγγέλων στην Έδεσσα απηχεί τον τύπο του αδιακόσμητου κιονοκράνου. Στην κύρια στενή πλευρά του αδρά δουλεμένου επιθήματός του χαράσσεται το γράμμα Α (εικ. 10). Οι υπόλοιπες επιφάνειες του κιονοκράνου παραμένουν αδιακόσμητες, αλλά επιμελημένες και λειασμένες¹⁰⁸. Ο εχίνος, αρκετά καμπυλόγραμμος, ενώνεται με την ταινία κάτω απ' το επίθημα. Η ανεπεξέργαστη επιφάνεια του επιθήματος, το εγχάρακτο γράμμα, η καμπυλότητα του εχίνου δημιουργούν ένα παιχνίδισμα φωτός - σκιάς

και μια ζωγραφική αντίληψη εντάσσοντας το κιονόκρανο αυτό, όπως κι ένα άλλο της Συλλογής (αρ. κ. 258), τελείως αδιακόσμητο, στην αντίληψη των «αισθητικώς ανεπεργάστων ιουστινιάνειων γλυπτών», που υποστήριξε ο Δ. Ι. Πάλλας¹⁰⁹. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και η ομάδα των πέντε κιονοκράνων με τα τρία ωά και τα σχηματοποιημένα λογχοειδή φύλλα στον εχίνο που αναλύσαμε παραπάνω¹¹⁰.

Σ' αυτά συνδυάζεται η ωραία επεξεργασμένη λεία επιφάνεια με την τεχνική της τραχιάς επιφάνειας, της οποίας δηλαδή η επεξεργασία δεν έχει φτάσει στο τελικό της στάδιο. Η τεχνική αυτή αποτελεί καλλιτεχνική βούληση της εποχής και δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να χαρακτηριστεί επαρχιακή, λόγω της παρουσίας της σε γλυπτά της Κωνσταντινούπολης και ιδιαίτερα της Αγίας Σοφίας και του Παλατίου¹¹¹.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση του συνόλου των κιονοκράνων, θα παρατηρήσουμε τον χάρτη του νομού Πέλλας (σχ. 1), όπου σημειώνονται οι εντοπισμένες από την έρευνα παλαιοχριστιανικές θέσεις¹¹² και εκείνες από τις οποίες προέρχονται τα κιονόκρανα της παρούσας μελέτης. Τέσσερις από αυτές (Καρυώτισσα, Σταυροδόμοι, Κάτω Λιποχώρι, Καισαριανά) οφείλουν την ένταξή τους στον παραπάνω χάρτη αποκλειστικά στην ανεύρεση παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων στις αντίστοιχες κοινότητες.

Λαμβάνοντας υπόψη τις αναφορές των γραπτών πηγών, τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας και τη μελέτη των κιονοκράνων που προηγήθηκε συμπεραίνουμε τα εξής:

Ο σύγχρονος νομός Πέλλας παρουσιάζει μιαν αξιόλογη ανάπτυξη και πυκνή κατοίκηση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, από τον 4ο έως τον 6ο αι. Οι περισσότεροι οικισμοί, αστικοί και αγροτικοί, που προϋπήρχαν, κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, εντοπίζονται πλησίον ή κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού και των δευτερευουσών αρτηριών της, στις ευφορότερες περιοχές του νομού¹¹³.

Ακριβώς η σημαντική γεωγραφική του θέση και η γειτνίαση με τα σημαντικά διοικητικά, οικονομικά και καλλιτεχνικά κέντρα της Μακε-

δονίας (Φιλίππους, Θεσσαλονίκη, Βέροια) συνετέλεσε και στην εξάπλωση του χριστιανισμού στη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων στην περιοχή¹¹⁴.

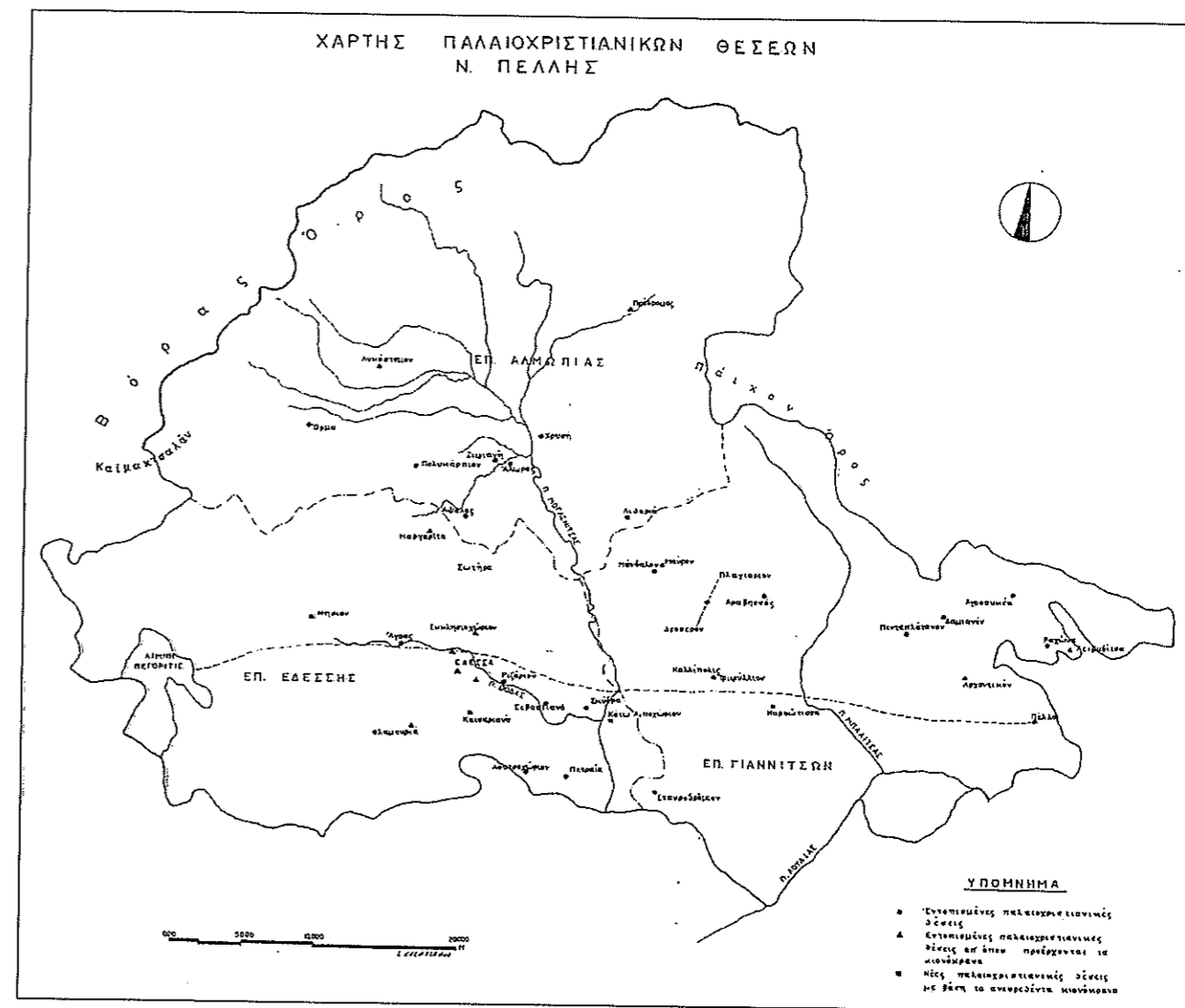
Μια σειρά κιονοκράνων, 5ου-6ου αι., όπως εκείνα της Παλαιάς Μητρόπολης, τα δίζωνα από το Νησί και την Αγία Τριάδα Λόγγου, τα ιωνικά με συμφυές επίθημα από τη Βασιλική Α', αποτελούν δείγματα εξαιρετικής τέχνης, έργα αυτοκρατορικών εργαστηρίων και συνδέονται με τα μεγάλα θρησκευτικά και οικονομικά κέντρα της χριστιανικής επικράτειας (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Φθιώτιδες Θήβες, Σάλωνα, Ραβέννα, Λέσβο, Έφεσο) μαρτυρώντας τις καλλιτεχνικές και εμπορικές επαφές της Έδεσσας με αυτά και τη Βασιλεύουσα, ιδιαίτερα όμως με τη γειτονική Θεσσαλονίκη και τις χριστιανικές πόλεις του ανατολικού Ιλλυρικού.

Η πολυπληθέστερη σειρά των ιωνικών κιονοκράνων προέρχεται κυρίως από θρησκευτικά κτίρια της Έδεσσας και της περιοχής της, και χρονολογείται από τον 4ο έως τον 6ο αι. Ορισμένα από αυτά, όπως η ομάδα των πέντε ιωνικών κιονοκράνων (αρ. κ. 28, 96, 257 Αγίου Νικολάου και Αγίας Τριάδας), αποτελούν πρωτότυπες δημιουργίες ή προϊόντα τοπικών εργαστηρίων με αρχαϊζουσες, αντικλασικές τάσεις.

Τα παραπάνω μαρτυρούν την ανάπτυξη της πόλης και των γύρω οικισμών, την εδραίωση της νέας πίστης αυτήν την περίοδο, καθώς και την ύπαρξη επισκοπής στην Έδεσσα τουλάχιστον απ' το β' μισό του 5ου αι., σύμφωνα με την επιγραφή στο ιωνικό κιονόκρανο από την Αγία Τριάδα Λόγγου.

Οι βαρβαρικές επιδρομές του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αι. ανέκοψαν την εξέλιξη των πόλεων και κυρίως των πόλεων - επισκοπών. Η χρονική αυτή περίοδος αποτελεί και το όριο ante quem χρονολόγησης των κιονοκράνων της Έδεσσας και της περιοχής της¹¹⁵.

Οι νέες πόλεις που ιδρύονται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο κι εκείνες που κατάφεραν να επιβιώσουν αναδιοργανώνονται ως πόλεις - κάστρα με βάση τις νέες οικονομικές και στρατιωτικές συνθήκες της εποχής¹¹⁶.

Σχ. 1. Χάρτης παλαιοχριστιανικών θέσεων Ν. Πέλλας.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

I. Εντοπισμένες παλαιοχριστιανικές θέσεις:

Επαρχία Αλμοπίας

- Αψαλος
- Λυκόστομο
- Όρμα
- Σιφιανή
- Χρυσή
- Πολυκάρπη
- Άλωρος
- Λιθαριά

Επαρχία Εδέσσης

- Έδεσσα
- Άγρας
- Ριζάρι
- Σεβαστιανά
- Λουτροχώρι
- Πετραία
- Σχύδρα

Επαρχία Γιαννιτσών

- Μάνδαλο
- Μαύρο
- Δροσερό - Πλαγιάρι
- Αραβησσός
- Καλλίπολη - Τριφύλλι
- Πενταπλάτανος
- Δαμιανό
- Αγροσυνιά
- Αρχοντικό
- Πέλλα
- Ραχώνα

II. Εντοπισμένες παλαιοχριστιανικές θέσεις απ' όπου προέρχονται τα κιονόκρανα της παρούσας μελέτης:

- Επαρχία Αλμοπίας
- Πρόδρομος
- Μαργαρίτα

Επαρχία Εδέσσης

- Έδεσσα
- Εκκλησιχώρι
- Νησί
- Φλαμουριά

Επαρχία Γιαννιτσών

- Λειβαδίτσα

III. Νέες παλαιοχριστιανικές θέσεις με βάση τα εκεί ανευρεθέντα κιονόκρανα:

Επαρχία Εδέσσης

- Καισαριανά
- Κάτω Λιποχώρι

Επαρχία Γιαννιτσών

- Σταυροδόμοι
- Καρυώτισσα

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, Γιάννενα 1984 και ειδικότερα σ. 131, 185-186, 233, 242, 247, 249, 250-251, 254, 255, 257, 258. (Στο εξής: Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*). Ευστ. Ι. Στουγιαννάκη, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 161-167. Α. Στουγιαννάκη, *Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, Τουριστικός οδηγός Ν. Πέλλης*, Έδεσσα 1973. (Στο εξής: *Τουριστικός οδηγός*).
2. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία, ό.π.*, Π. Χρυσοστόμου, «Η Τοπογραφία της βόρειας Βοτταίας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Ελληνογαλλικές έρευνες Ι*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 205 κ.ε. Α. Πέτκος, «Ο Νομός Πέλλας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, 4ος-6ος αι.», *Εγνατία* (έκδοση Πολιτιστικού Συλλόγου «Τέλλος Αγαπηνός Άγρας»), τ. 3, 1993, σ. 4-6, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. (Στο εξής: Πέτκος, «Νομός Πέλλας»). Αν. Χρυσοστόμου, «Η Έδεσσα και η περιοχή της: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός»*, Έδεσσα 1995, σ. 27-50.
3. Βλ. σχετικό χάρτη.
4. Για τον ναό αυτό βλ. Σ. Κίτσας, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός»*, Έδεσσα 1995, σ. 179-184.
5. R. Kautzsch, *Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Berlin - Leipzig 1936, Taf. 5, 46. (Στο εξής: Kautzsch, *Kapitellstudien*).
6. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 52 h.
7. *Ο.π.*, Taf. 1,6.
8. Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζή, «Κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α΄ Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 12-13, πίν. 1β, 2α-β. (Στο εξής: Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα»).
9. Θ. Παζαράς, «Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της Μονής Ξενοφώντος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄, (1987-88), σ. 36, πίν. 9.
10. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 52i.
11. *Ο.π.*, Taf. 1,4.
12. Βλ. κιονόκρανα Συλλογής Ροτόντας ΑΓ28, ΑΓ18, (Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 14-15, πίν. 3α, 3γ), όπου προστίθενται τα δύο μικρά φυλλάκια που σχηματίζουν τοξίλλια.
13. Βλ. κιονόκρανα Συλλογής Ροτόντας ΑΓ28, ΑΓ18, των μέσων του 4ου αι., (Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», *ό.π.*) και κιονόκρανο, μετά το 300 μ.Χ., από την Κόρινθο (Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 16, 209).
14. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 1,2-2,13.
15. Για τις παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στη θέ-

ση αυτή βλ. Στ. Πελεκανίδη, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 226, Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 7 (1966-67), σ. 308, *Τουριστικός οδηγός*, σ. 98, 306, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 254.

16. Για τους ιδιόμορφους τύπους του κορινθιακού κιονοκράνου βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, τ. Β΄, Αθήναι 1954, σ. 294-295. (στο εξής: Ορλάνδος, *Βασιλική*).

17. Βλ. ομοιότητες στη δομή και τη μορφή της άκανθας με κιονόκρανο 5ου αι. από το Ιερό του Αγίου Μηνά, Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 44, 753, σ. 213.

18. Βλ. κιονόκρανα Χρυσής Πύλης Κωνσταντινούπολης, παραστάδας τριβήλου Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήναι 1952, σ. 163-165, πίν. 40α-41α.)

19. Βλ. κιονόκρανο από Κόρινθο (Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 133, Taf. 26, 426) και από Αγία Παρασκευή Χαλκίδας (Αρχμ. Ιερ. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήναι 1971, πίν. 51α.)

20. Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 19.

21. *Ο.π.*, σ. 19-20, ΑΓ10, πίν. 9α.

22. *Ο.π.*, ΑΓ4, πίν. 9β.

23. J. P. Sodini, «La sculpture architecturale à l' époque péleochrétienne en Illyricum», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α΄, σ. 228, σημ. 3. (Στο εξής: Sodini, «La sculpture») Βλ. και Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 44, πιν. 230. (Στο εξής: Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*) και Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 247.

24. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 157, Taf. 30, 494.

25. *Ο.π.*, σ. 156, Taf. 30, 490.

26. Γ.Α. Σωτηρίου, «Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας», *ΑΕ* 1929, εικ. 61-62. (Στο εξής: Σωτηρίου, «Χριστιανικάί Θήβαι»).

27. Βλ. κιονόκρανα Συλλογής Ροτόντας (Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 22-23, πίν. 11γ-δ) και Αχειροποιήτου (Ορλάνδος, *Βασιλική*, εικ. 240).

28. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, σ. 113. Sodini, «La sculpture», σ. 227, σημ. 8.

29. Το κιονόκρανο του νοτιοανατολικού κίονα εντάσσεται στην ομάδα των δίζωνων κιονοκράνων που θα διαπραγματευτούμε στη συνέχεια.

30. Βλ. αδημοσίετο επίκρανο παραστάδας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με όμοια διακόσμηση.

31. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 126, Taf. 25, 395.

32. *Ο.π.*, σ. 130, Taf. 25, 408.

33. *Ο.π.*, Taf. 24, 375.

34. Βλ. κιονόκρανα Αγίου Δημητρίου, Αχειροποιήτου, Συλλογής Ροτόντας (Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 25, 404, Taf. 26, 431 και Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», πίν. 11γ-δ).

35. E. Kitzinger, «The Horse and Lion tapestry at

Dumbarton Oaks», *DOP* 3 (1946), σ. 17-19. (Στο εξής: Kitzinger, «Tapestry»).

36. Ανάλογα κριάρια στις γωνίες συναντούμε σε κιονόκρανα της Ραβέννας, στον Άγιο Απολλινάριο in Classe (Kitzinger, «Tapestry», fig. 16), στη βασιλική Σικυώνος, σε β΄ χρήση στη μονή Ιβήρων Αγίου Όρους, (Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 305, εικ. 256 και σ. 307, εικ. 261), στη γειτονική Βέροια, στον νέο μητροπολιτικό ναό Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, (Φ. Δροσογιάννη, *ΑΔ* 18, 1963, Χρονικά Β2, πιν. 282α και Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΣΤ΄, 1970-72, πίν. 31δ. Στο εξής: Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα»).

37. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 25, 404-405.

38. Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 228, εικ. 240, σ. 289, εικ. 241.

39. Μ. Καμπούρη - Βαμβούκου, «Γλυπτά απ' τον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Β΄, σ. 232-233.

40. Η Μ. Παναγιωτίδη το τοποθετεί χρονολογικά στην ίδια περίοδο (επί Ζήνωνος) στηριζόμενη σε ιστορικά στοιχεία, βλ. Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», σ. 84. Ακόμη, Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, σ. 16 και Sodini, «La sculpture», σ. 235, σημ. 9.

41. Στ. Πελεκανίδη, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 226, πίν. 199β.

42. Η περιγραφή της Μ. Παναγιωτίδη (Μ. Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», σ. 119, αρ. 39, πιν. 31α) δεν ευσταθεί. Διακρίνει ανάμεσα σε προτομές κριαριών στις γωνίες αετούς που κρατούν ολόσωμο ζώο και εναλλάσσονται με κέρατα αφθονίας.

43. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 156, Taf. 25, 395, 30, 490.

44. Σωτηρίου, «Χριστιανικάί Θήβαι», σ. 59, εικ. 60.

45. *Ο.π.*, σ. 58.

46. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 25, σ. 404.

47. Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 22-23, ΑΓ21, πίν. 11γ-δ.

48. Sodini, «La sculpture», σ. 235, σημ. 8.

49. Για την παλαιοχριστιανική θέση της Φλαμουριάς βλ. *Τουριστικός οδηγός*, σ. 36, Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, σ. 40, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 257.

50. Βλ. κιονόκρανα Βασιλικής Α΄ Ν. Αγχιάλου, Συλλογής Ροτόντας ΑΓ20, και εξεταζόμενα αρ. κατ. 35 Συλλογής Έδεσσας και Λιποχωρίου, (Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 118, Taf. 24, 375, Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 22-23, πίν. 11α-β).

51. Sodini, *Kapitellstudien*, σ. 230, fig. 13.

52. Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», σ. 21, 22, πιν. 10 β-γ και Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», πίν. 31γ, 32γ.

53. Sodini, «La sculpture», fig. 12.

54. *Ο.π.*, σ. 230, fig. 11.

55. Τσιούμη, «Κορινθιακά κιονόκρανα», *ό.π.*

56. *Ο.π.*, σ. 23, πίν. 12α

57. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 162, Taf. 31, 515.

58. Φ. Μ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 15 (1975), σ. 203-204, πίν. 129α. (Στο εξής: Πέτσας, «Χρονικά»).

59. Βλ. και Sodini, «La sculpture», σ. 238, σημ. 5.

60. Στ. Πελεκανίδη, «Μεσαιωνικά Μακεδονίας», *ΑΔ* 16 (1960), σ. 226, πίν. 199γ. Παναγιωτίδη, «Κιονόκρανα», σ. 98, αρ. 10, πίν. 35 και σ. 114, όπου λανθασμένη περιγραφή του κιονοκράνου: αντί βοδιού και κριαριού υπάρχουν προτομές λεόντων. Βλ. ακόμη Πέτσας, «Χρονικά», σ. 203-204, πίν. 129β. Για τις παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες που προέρχονται από τη μονή της Αγίας Τριάδας και την περιοχή της βλ. Στ. Πελεκανίδη, *ό.π.*, σ. 226, Φ. Δροσογιάννη, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά Β2, σ. 251-252, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 186 και Πέτκος, «Νομός Πέλλας», σ. 4, σημ. 16.

61. Kitzinger, «Tapestry», σ. 17-19.

62. *Ο.π.*, σ. 65, αρ. 34-37, εικ. 77, 79, 80, σ. 69, αρ. 83, εικ. 113, σ. 66, αρ. 39, εικ. 83, αρ. 38, εικ. 81, 82.

63. *Ο.π.*, εικ. 77, Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 162, αρ. 519.

64. R. M. Harrison and N. Firatli, «Excavations at Saraghane in Istanbul. Second and third preliminary reports», *DOP* 20 (1966), fig. 6.

65. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 162, Taf. 32, 517a. Kitzinger, «Tapestry», εικ. 81-82. Βλ. και F. N. Deichmann, «Zu einigen antiken Figurkapitellen», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. Δ΄ (1964-650), σ. 71-81, ειδικότερα σ. 76-77.

66. Ιδιαίτερες ομοιότητες παρουσιάζει με δύο κιονόκρανα από την επισκοπική βασιλική στα Bargala της Γιουγκοσλαβίας με κριάρια στις γωνίες, εισαγόμενα από την Κωνσταντινούπολη, βλ. Sodini, «La sculpture», σ. 240-241, σημ. 3 και Bl. Aleksova and C. Mango, «Bargala. A preliminary report», *DOP* 25 (1971), σ. 272-273, fig. 34, 35, 36, 38. (Στο εξής: C. Mango, «Bargala»).

67. Βλ. κιονόκρανο Καμπίων Βοιωτίας, (Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 314, εικ. 269). Ως προς τη δομή εμφανίζονται μεγαλύτερες ομοιότητες με το κιονόκρανο ΑΓ116 της Συλλογής Ροτόντας 4ου αι., βλ. Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζή, «Κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης, Μέρος Α΄, Ιωνικά κιονόκρανα», *Μακεδονικά* 20 (1980), σ. 218-219, πίν. 1 β. (Στο εξής: Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα»). Ως προς τη μορφή του προσκεφαλαίου παρουσιάζει ομοιότητες με το κιονόκρανο ΑΓ74 της Συλλογής Ροτόντας 4ου ή αρχών 5ου αι., στο οποίο η σχηματοποίηση είναι εντονότερη (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», πίν. 3β).

68. Για τη θέση «Άγιος Λουκάς» Λόγγου βλ. Π. Λαζαρίδη, *ΑΔ* 29 (1973-74), Χρονικά, Β3, σ. 739.

69. Βλ. κιονόκρανα ΑΓ77, ΑΓ74, ΑΓ887 Συλλογής Ροτόντας (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 220, πίν. 2δ, 3α-β, 3γ).

70. Μόνο στη δεξιά πλευρά της μιας στενής όψης υ-

πάρχει τριφύλλο ως κέρασ, επάνω από την έλικα, απ' όπου εκφύονται οι δύο βλαστοί.

71. Για τις παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες της περιοχής βλ. Αντ. Δ. Κεραμόπουλος, «Ανασκαφαί και έρευνα εν Μακεδονία», ΠΑΕ 1934, 68-69, Στ. Πελεκανίδης, ΑΔ 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 258, Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά», Μακεδονικά 7 (1966-67), σ. 308, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 250-251.

72. Βλ. κιονόκρανα από τη Συλλογή Ροτόντας, τη Θάσο και την Όστια (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 219-220, ΑΓ 71, πίν. 2β, J. Herrmann - J. P. Sodini, «Exportations de marbre thasien à l' époque paléochrétienne: Le cas des chapiteaux ioniques», BCH 101 (1977), σ. 472, εικ. 1, 2 και σ. 483, εικ. 29, στο εξής: Sodini, «Exportations»).

73. Βλ. παραπάνω, σημ. 72.

74. Βλ. κιονόκρανο Συλλογής Ροτόντας ΑΓ 68, (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 219, πίν. 1δ).

75. Βλ. κιονόκρανο Αλυκής Θάσου (Sodini, «Exportations», σ. 101, fig. 1).

76. Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου», ΑΔ 23 (1968), Μελέτες II, σ. 57, πίν. 28γ.

77. Στ. Πελεκανίδης, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, πίν. 199δ.

78. Το Χρίσμα απαντάται και σε κιονόκρανο της βασιλικής Α' Ν. Αγχιάλου, βλ. Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», εικ. 70, Fikret K. Yegül, «Early byzantine capitals from Sardis. A study on the ionic impost type», DOP 28 (1974), αρ. 24. (Στο εξής: Yegül, «Capitals»).

79. Κισσόφυλλα και σε κιονόκρανο από τη βασιλική Ρόδου, βλ. Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 324, εικ. 282.

80. Βλ. κιονόκρανα αιθρίου Μονής Στουδίου, (Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 167, Taf. 33, 540b.)

81. Για τις παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στη θέση αυτή βλ. Αντ. Δ. Κεραμόπουλος, *ό.π.*, 69-70, *Τουριστικός οδηγός*, σ. 112-113, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 258, Δ. Ευγενίδου, «Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών», *Αμνήτος, Τιμητικός τόμος Μ. Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 336, σημ. 45.

82. Βλ. κιονόκρανο βασιλικής Α' Ν. Αγχιάλου, (Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», εικ. 70, Yegül, «Capitals», αρ. 24).

83. Μ. Μιχαηλίδης, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, πίν. 594 γ. Για τη θέση αυτή βλ. ακόμη του ίδιου, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 414, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 185, σημ. 37.

84. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au Ve siècle*, BCH, Suppl. VIII, 1983, Pl. I, 2.

85. Βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 156, 185-186.

86. Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», εικ. 72.

87. Ευστ. Στίκας, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών

βασιλικών Αμφιπόλεως», ΠΑΕ 1969, σ. 54-58, πίν. 67α.

88. Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 224, ΑΓ 87, πίν. 7α.

89. Βλ. κιονόκρανα από το βόρειο κλίτος του Αγίου Ιωάννη Εφέσου [Γ. Α. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», ΑΔ 7 (1921-22), εικ. 12, στο εξής: Σωτηρίου, «Ανασκαφαί»] και από τα Bargala, (Mango, «Bargala», εικ. 12).

90. Βλ. κιονόκρανα Βασιλικής Α' Αμφιπόλεως (Ευστ. Στίκας, *ό.π.*, πίν. 67α), Βασιλικής Α' Ν. Αγχιάλου, (Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», εικ. 72) Συλλογής Ροτόντας ΑΓ 97, (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 224, πίν. 7δ).

91. Για παραδείγματα απεικόνισης πουλιών σε κιονόκρανα βλ. Sodini, «La sculpture», σ. 265, σημ. 3 (Κιονόκρανα Βασιλικής Α' Φιλίππων, Αχειροποιήτου, βασιλικής Δ' Ν. Αγχιάλου, Αγίας Κυριακής Κερατέας, Βασιλικής Α' Νικόπολης). Ακόμη βλ. κιονόκρανο στην Κοίμηση Θεοτόκου Κουντουριώτισσας Πιερίας, Ευθ. Τσιγαρίδα, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά Β2, πίν. 449 β.

92. Μ. Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Έδεσσα, Ανασκαφή Βασιλικής Α'», ΑΔ 23 (1968), Μελέτες, σ. 215, πίν. 94 γ-δ. (Στο εξής: Μιχαηλίδης, «Βασιλική Α'»). Κατά τον ανασκαφέα το κιονόκρανο ανήκει στη Βασιλική Α', παρ' όλο που διαφέρει και στο μέγεθος και στην τεχνική από τα υπόλοιπα.

93. Βλ. παραπάνω, σημ. 40.

94. Μ. Μιχαηλίδης, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά Β3, πίν. 595α.

95. Μιχαηλίδης, «Βασιλική Α'», πίν. 93 α, β, γ, 93 δ, 94 α, β.

96. Βλ. παραπάνω, σημ. 83.

97. Βλ. κιονόκρανα Συλλογής Ροτόντας (Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 223, ΑΓ 85, πίν. 5δ), Υψηλομετώπου Λέσβου, (Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 323, εικ. 281), Αργάλων Μυτιλήνης, [Δ. Ευαγγελίδης, «Πρωτοβυζαντινή βασιλική Μυτιλήνης», ΑΔ 13 (1930-31), εικ. 3], Μουσείου Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, (Th. F. Mathews, *The byzantine churches of Istanbul*, Pennsylvania State University 1976, σ. 28, 31, εικ. 5-5), Αγίου Ιωάννη Εφέσου, (Σωτηρίου, «Ανασκαφαί», σ. 144, εικ. 19).

98. Yegül, «Capitals», αρ. 5, 9, 13, 15.

99. Sodini, «La sculpture», σ. 264, σημ. 3.

100. Βλ. κιονόκρανα βασιλικής Κρανείου στην Κόρινθο, (Δ.Ι. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα», *Τόμος εις μνήμην Παναγιώτου Μιχαηλίου*, Αθήναι 1971, πίν. XXXIII, 1. Στο εξής: Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά»), Αργάλων Μυτιλήνης, (Ευαγγελίδης, *ό.π.*, εικ. 2).

101. Βλ. κιονόκρανα βασιλικής Α' Ν. Αγχιάλου (Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», εικ. 75), Υψηλομετώπου Λέσβου (Α. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΑΔ 12 (1929), εικ. 10), Αγίου Ιωάννη Εφέσου (Kautzsch, *Kapitellstudien*, Taf. 35, 566d.).

102. Βλ. κιονόκρανα Υψηλομετώπου Λέσβου

(Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 14, εικ. 10) και Αγίου Ιωάννη Εφέσου (Σωτηρίου, «Ανασκαφαί», σ. 140, εικ. 10, πίν. Γ', εικ. 14).

103. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, πίν. 303, 1.

104. Βλ. κιονόκρανα Αγίου Σεργίου και Βάκχου, Αγίας Σοφίας Σάρδεων (Yegül, «Capitals», αρ. 28, 29, 6, 9, 10, 12, 14), Ν. Αγχιάλου (Σωτηρίου, «Χριστιανικά Θήβαι», 64, εικ. 67), Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Ορλάνδος, *Βασιλική*, σ. 318, εικ. 275).

105. Τσιούμη, «Ιωνικά κιονόκρανα», σ. 225.

106. Για τις παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες της περιοχής βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, σ. 17, Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, Β2, σ. 255, *Τουριστικός οδηγός*, σ. 95, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 242.

107. Βλ. κιονόκρανα Σέμαλτου (Θ. Παπαζώτος, «Τα χριστιανικά μνημεία του Σέμαλτου», *Μακεδονικά* 16 (1976), πίν. 3α), βασιλικής στο Μαστιχάρι Κω (Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά», πίν. XXXVII, 2).

108. Βλ. κιονόκρανα Συλλογής Ροτόντας ΑΓ 93, ΑΓ 96, ΑΓ 102 (Τσιούμη, *ό.π.*, 224-225, πίν. 8 β-δ), Αγίας Μαρίνας Σέμαλτου (Θ. Παπαζώτου, *ό.π.*), βασιλικής Ικαρίας (Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά», πίν. XXXVII, 4).

109. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά», σ. 429-430.

110. Βλ. παραπάνω, κιονόκρανα αρ. 257, 96, 28, Αγίου Νικολάου και Αγίας Τριάδας Λόγγου.

111. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά», σ. 425-441.

112. Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

113. Βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 216, Πέτσας, «Νομός Πέλλας», σ. 5.

114. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 132, Πέτσας, *ό.π.*

115. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 186, σημ. 46β.

116. *ό.π.*, σ. 229.

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην οργανωτική επιτροπή και τον Δήμαρχο Έδεσσας για τη συμμετοχή μου στο συμπόσιο, στους προϋσταμένους των δύο Εφορειών Αρχαιοτήτων για τη διευκόλυνση στην προσέγγιση του υλικού και ιδιαίτερα στον προϋσταμένο μου κ. Πέτκο για την παρότρυνσή του να ασχοληθώ με το θέμα. Στους φύλακες αρχαιοτήτων κ.κ. Γεώργιο Ρόκο, Ευάγγελο Εμμανουήλ και Νικόλαο Τσάμη για την πολύτιμη βοήθειά τους, καθώς και στη σχεδιάστρια της Εφορείας μας κ. Σουλτάνα Κακαγιάννη για την εκπόνηση του χάρτη του Νομού Πέλλας. Το κείμενο φέρει το περιεχόμενο που παραδόθηκε για εκτύπωση το 1997 χωρίς αλλαγές.

Agathoniki Tsilipakou

Early Christian capitals collected from Edessa and the surrounding area

Christianity spread to Edessa, a Macedonian city and a stopping-place on the Via Egnatia, in the second to third century. Written evidence, chance archaeological finds, and excavations show that the Christian city and the surrounding area developed between the fourth and sixth centuries.

In the same period, Edessa is known to have been the seat of a bishop (Synekdemos: 528-35; late-5th - early-6th-century Ionic capital with an inscription: ΕΠΙΣΚΟΠΕΥ/ΟΝΤΟC/ΤΟΥ ΑΓΙ/ΩΤΑ/ΤΟΥ).

A number of capitals from the city and the surrounding area, most of which are in the Edessa Archaeological Collection (Yeni Camii), date to this period. The typology and sculptural technique of some of them rival those of the other large religious, economic, and artistic centres of the period, testifying to the city's connections with Constantinople and Thessalonike. Another group with anti-Classical tendencies, distinctive features in the repertory, and the 'unfinished' technique represents the artistic output of local workshops.